

ПРИНЦИПИ, ЩО ЗАБЕЗПЕЧУЮТЬ СТАБІЛЬНІСТЬ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇХ РЕАЛІЗАЦІЇ В АПЕЛЯЦІЙНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

PRINCIPLES WHICH ENSURE THE STABILITY OF CRIMINAL PROCEDURE ACTIVITY AND THE FEATURES OF THEIR IMPLEMENTATION IN APPEAL PROCEEDINGS

Дидич О.Ю.,

асистент кафедри кримінального процесу
Національного університету «Одеська юридична академія»

У статті розглянуто особливості реалізації принципів, що забезпечують стабільність кримінально-процесуальної діяльності в апеляційному провадженні. Окреслено проблемні питання реалізації основоположних засад під час перегляду судових рішень, що не набрали законної сили. Запропоновано певні шляхи щодо їх вирішення.

Ключові слова: принципи, стабільність, реалізація, апеляційне провадження, верховенство права, рівність перед законом і судом, доступ до правосуддя та обов'язковість судових рішень, забезпечення права на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності, мова, якою здійснюється судочинство.

В статье рассмотрены особенности реализации принципов, обеспечивающих стабильность уголовно-процессуальной деятельности и особенности их реализации в апелляционном производстве. Очерчены проблемные вопросы реализации основополагающих начал во время пересмотра судебных решений, которые не вступили в законную силу. Предложены определённые пути их решения.

Ключевые слова: принципы, стабильность, реализация, апелляционное производство, верховенство права, равенство перед законом и судом, доступ к правосудию и обязательность судебных решений, обеспечение права на обжалование процессуальных решений, действий или бездействия, язык, на котором осуществляется судопроизводство.

The article describes the features of the implementation of principles which ensure the stability of criminal procedure activity and the features of their implementation in appeal proceedings. Outlines the problem questions of realizing the fundamental basics during the review of judicial decisions, which are not entered into force. Suggested some ways to solve them.

Key words: principles, stability, implementation, appellate proceedings, rule of law, equality before the law and the courts, access to justice and be bound by judicial decisions, ensuring the right to appeal against procedural decisions, actions or inaction, the language of proceedings.

Постановка проблеми. Вихід українського суспільства на якісно новий рівень свого цивілізаційного розвитку, пов'язаний із включенням у процеси глобалізації та євроінтеграції, обумовили необхідність такого ж нового рівня в концептуальному осмисленні та практичній реалізації принципів, що забезпечують стабільність кримінально-процесуальної діяльності, які після кримінально-процесуальної реформи 2012 року офіційно отримали статус галузевих засад кримінального судочинства.

Завданнями кримінального провадження є захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування й судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу та щоб до кожного учасника кримінального провадження було застосована належна правова процедура (ст. 2 Кримінально-процесуального кодексу України (далі – КПК України)) [1]. О.П. Кучинська правильно, застерігаючи зазначене положення законодавства від суто декларативного розуміння, зазначає про запровадження дієвого механізму реалізації засад кримінального судочинства, аргументуючи це тим, що навіть найбільш детальна регламентація окремих процесуальних інститутів не може розглядатися у відриві від вихідних ідей, ключових положень, основоположних принципів, що пронизують усю кримінальну процесуальну діяльність, складають її підґрунтя [2, с. 6].

Метою статті є встановлення та дослідження практичних аспектів реалізації принципів, що забезпечують стабільність кримінально-процесуальної діяльності в апеляційному провадженні.

Стан дослідження. Проблематикою принципів кримінального процесу займалися такі вчені, як Ю.П. Аленін, М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, А.М. Бойко, Т.В. Варфоломеев,

В.І. Галаган, Ю.М. Грошевий, В.Г. Гончаренко, А.В. Гриценко, П.М. Давидов, Т.Н. Добровольська, Л.М. Лобойко, В.Т. Маляренко, І.Є. Марочкин, М.М. Михеєнко, Т.М. Мірошниченко, О.О. Мохонько, В.Т. Нор, М.С. Строгович, В.М. Тертишник, В.П. Шибіко, М.Є. Шумило та багато інших. Проте, на жаль, питання реалізації принципів, що забезпечують стабільність кримінально-процесуальної діяльності в апеляційному провадженні, залишилось осторонь наукової уваги.

Виклад основного матеріалу. На думку Ю.М. Грошевого, до принципів, які забезпечують стабільність кримінальної процесуальної діяльності, варто віднести такі: *верховенство права*; рівність перед законом і судом; доступ до правосуддя та обов'язковість судових рішень; забезпечення права на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності та принцип мови, якою здійснюється кримінальне провадження [3, с. 317].

Як відомо, верховенство права є ключовим принципом соціальних цінностей, на яких базується сучасний цивілізований світ. Верховенство права – це верховенство справедливого закону, а не будь-якого закону. Режим фашистської Німеччини та Радянського Союзу (Комуністичної партії) не були такими, де панувало верховенство права [4, с. 147].

Фактично закріплення «верховенства права» демонструє прагнення нашої держави будувати свою правову систему на основі принципів, що визнаються фундаментальними для будь-якого демократичного суспільства вже протягом кількох століть.

Для формулювання більш повного та чіткого уявлення про дію цього принципу на практиці під час апеляційного провадження, пропонуємо таке визначення верховенства права, яке вивів К.С. Губарев: верховенство права – принцип, відповідно до якого вищим пріоритетом у суспільному житті визнаються невід'ємні та невідчужувані права й свободи людини, визнані як цінність у міжнародному співтоваристві й зафіксовані в міжнародно-правових актах і конституції, а держава впроваджує та гарантує ре-

альний механізм дотримання, забезпечення й захисту цих прав і свобод [5, с. 31].

Із зазначеного визначення випливає, що верховенство права є універсальним принципом судочинства, який поєднує в собі низку інших нормативних засад та напрямів на подолання законодавчих прогалин, є пріоритетним положенням під час виявлення колізійних норм закону.

Досліджуючи проблеми дії принципу верховенства права, Д.В. Вовк писав, що головними проявами верховенства права є верховенство конституції та правових законів. Інакше кажучи, національне законодавство має бути побудоване та структуроване таким чином, щоб в його основі були закладені людина та її невідчужувані права, а кожен наступний акт законодавства повинен їх вдосконалювати та розвивати [6, с. 129].

Підводячи підсумки з приводу реалізації верховенства права під час апеляційного провадження, слід зазначити, що цей принцип можна вважати флагманом усього судочинства України, який одночасно містить у собі як загальний характер, так і спеціальний щодо конкретних питань. Суд апеляційної інстанції, здійснюючи інтерпретаційну діяльність під час виконання свої професійних обов'язків, зобов'язаний керуватися принципом верховенства права, тим самим розставляючи всі крапки над «і» в суперечливих питаннях, що виникають у процесі правозастосування.

Рівність перед законом і судом означає наділення учасників процесу рівними правами та обов'язками, завдяки сукупності яких вони займають відповідне процесуальне становище та мають змогу реалізувати надані їм права з метою відстоювання своєї позиції.

Ми приєднуємося до кола тих авторів, які поняття «рівні права», «рівні обов'язки» не ототожнюють із поняттями «однакові права», «однакові обов'язки» та пояснюють це тим, що права чи обов'язки можуть бути різними залежно від того, у якому процесуальному статусі перебуває особа (прокурор, обвинувачений, потерпілий), а рівність їх прав полягає в тому, що кожен з учасників кримінального провадження наділений правами та несе обов'язки, що відповідають його процесуальному становищу [7, с. 23].

Порушення рівності може бути спричинено ігноруванням суддею прохань або зауважень від учасників процесу, дратівними, нахабним чи відверто байдужим поведінням щодо певних із них тощо. Кожен із зазначених випадків підпадає під дію п. 4 ч. 1 ст. 75 КПК України, наслідком якого є заява про відвід або самовідвід судді [1].

У випадках апеляційного оскарження відповідного рішення, а особливо оскарження тяжкості призначеного покарання, на суд апеляційної інстанції покладається обов'язок перевірки можливого порушення рівності учасників чи дискримінація когось із них. Встановлення такого факту є істотним порушенням прав людини – судові рішення ухвалені незаконним складом суду (п. 2 ч. 2 ст. 412 КПК), що тягне за собою скасування або зміну судового рішення судом апеляційної інстанції [1].

Зі змісту ч. 2 ст. 10 КПК України можна зробити висновки, що такий принцип не є абсолютним, але надання додаткових гарантій певним категоріям осіб (неповнолітні, іноземці, особи з розумовими та фізичними вадами тощо) не порушує принцип рівності перед законом і судом, оскільки це продиктовано необхідністю зрівняння їх правового статусу через неможливість повноцінної реалізації їх повноважень самостійно. У такому випадку на суд апеляційної інстанції покладається обов'язок щодо перевірки дотримання цієї засади судом першої інстанції (обов'язкове залучення захисника, перекладача тощо) та безпосередньо самостійне дотримання вимог встановлених цією статтею [1].

В умовах бурхливого розвитку досудового порядку врегулювання спорів важливим у цьому контексті є трактування Конституційного Суду України, який у сво-

єму рішенні встановив, що будь-який досудовий порядок врегулювання спору не може обмежити право людини на звернення до суду з метою захисту прав, свобод і законних інтересів [8].

Принцип доступу до правосуддя та обов'язковості судових рішень характеризує всі судові стадії процесу, у кожній із яких, правосуддя здійснюється в тих формах, які відповідають завданням, що вирішуються на цій стадії.

Перегляд справ в апеляційному порядку здійснюють апеляційні суди областей, АРК, міст Києва та Севастополя в складі не менше трьох професійних суддів (ч. 4 ст. 31 КПК України), діяльність яких має всі ознаки правосуддя. Згідно із цим принципом змінити або скасувати судові рішення може лише вищий за ієрархією суд у порядку відправлення правосуддя в кримінальних справах, яким і є апеляційний суд [1].

КПК України зазначає, що подання апеляційної скарги на судові рішення, ухвалені судом першої інстанції, подається через суд, який ухвалив судові рішення, а на ухвали слідчого судді – безпосередньо до суду апеляційної інстанції (ч. 1 ст. 395 КПК України). У контексті спрощення порядку доступу до правосуддя на апеляційний чи касаційний розгляд справи доцільно було б зазначити, що особа, яка оскаржує вирок чи інше судові рішення, що стосується її інтересів, вправі звернутися зі скаргою як до місцевого, так і безпосередньо до апеляційного чи касаційного суду. Крім того, В.М. Тертишник додає, що жодна судова інстанція в Україні не вправі відмовити в прийнятті апеляційної чи касаційної скарги учасника процесу, який відстоює свої права [9, с. 344].

Власне до суддів апеляційного суду висуваються вимоги щодо справедливого розгляду справи в розумні строки незалежним і неупередженим судом, а сам суд має бути створений відповідно до закону. Крім того, у порядку апеляційного провадження перевіряється дотримання приписів ст. 21 КПК України судами нижчого рівня.

Вироки та ухвали апеляційного суду набирають законної сили з моменту їх проголошення, вони є обов'язковими та підлягають невідкладному виконанню на території України. В.Т. Малайренко стверджує, що законна сила судового рішення є особливим правовим діянням матеріально-правового та кримінально-процесуального закону в конкретному судовому рішенні. Вона є втіленням сили й авторитету судової влади, правосуддя, надаючи безпосередньо вироку такі характерні ознаки, як загальнообов'язковість, виключність та преюдиційність [10, с. 40].

Невиконання рішень суду є не тільки неповагою до суду як гілки державної влади та правосуддя чи форми виконання покладених на суд обов'язків, а й до держави в цілому [11, с. 250]. Проте виконання судових рішень покладене на інші органи, встановлені кримінально-виконавчим законодавством.

Забезпечення права на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності є важливою процесуальною гарантією забезпечення справедливого й неупередженого розгляду справи безпристрасним судом на основі повного, всебічного й об'єктивного дослідження всіх обставин справи. Такий ефект забезпечується як «попереджувальним» характером щодо суддів нижчої судової ланки, який проявляється в застосуванні негативних наслідків до них під час виявлення помилок, неточностей чи грубого порушення законодавства під час прийняття відповідного процесуального рішення з будь-яких причин (випадкова необачність або ж власний інтерес), так і стимулюючим фактором прийняття законного та справедливого рішення, коли на кону стоїть їх ділова репутація та потенційна загроза притягнення до юридичної відповідальності, встановленої законом.

Практична реалізація забезпечення права на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності дося-

гається завдяки стадійному кримінальному провадженню та інстанційній побудові судової системи (місцеві суди загальної юрисдикції; апеляційна інстанція – апеляційні суди областей, міст Києва і Севастополя; касаційна інстанція – Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ; Верховний Суд України; крім того, відповідно до ч. 4 ст. 55 Конституції України право після використання всіх національних засобів захисту своїх прав і свобод на звернення до Європейського суду з прав людини).

Глава 31 Кримінального процесуального кодексу України є процесуальним порядком реалізації цієї засади. У ній чітко регламентовано суб'єктний склад; рішення, які підлягають апеляційному оскарженню; строк і порядок подання апеляційної скарги; вимоги, які висуваються до апеляційної скарги; рішення, які вправі приймати апеляційні суди за наявності достатніх підстав тощо. Такі вимоги ніяким чином не обмежують дію цього принципу, оскільки вони виправдано направлені на утворення єдиної процесуальної форми, покликані забезпечити рівність учасників судового розгляду, налагодити та уніфікувати процесуальну діяльність та не допустити зловживання з боку недобросовісних правокористувачів.

А.М. Курбатов писав, що під впливом суб'єктивного інтересу суб'єктивне право може реалізуватися з виходом за його межі й, як наслідок, з викривленням об'єктивного інтересу, а відповідно, і з порушенням законних інтересів інших осіб. І це стосується не лише тих осіб, які безпосередньо задіяні в цьому провадженні, а й тих, які не беруть участі в таких правовідносинах, проте інтереси яких виражаються у формі приватного (групового) або публічного (суспільного) інтересів [12, с. 108]. Особливо гостро такі порушення відчуються під час апеляційного оскарження судових рішень, тому що вирок не набуває законної сили до спливу строку на апеляційне оскарження або ж цей момент відкладається до винесення рішення апеляційним судом. Обвинувачений, засуджений або виправданий, зловживаючи наданими йому правами (перша неявка до суду без поважних причин, заява клопотань про відводи, як обґрунтованих, так і безпідставних клопотань про відмову від захисника та його заміну тощо), відтягує момент набрання рішенням законної сили й тим самим відстрочує його виконання, що може проявлятися в негативних наслідках до потерпілого та інших осіб (зупинення виконання стягнень задоволених цивільним позовом).

Не можна не погодитися з позицією, що про реальне забезпечення права на оскарження процесуальних рішень може йти лише за умови, що в осіб, які наділені правом оскарження, будуть відсутні будь-які побоювання погіршення їх становища за результатами перегляду судового рішення вищою інстанцією. В.І. Маринів наводить приклад, коли одним із механізмів, який є проявом засади забезпечення права на оскарження процесуальних рішень, виступає правило недопустимості погіршення правового становища обвинуваченого (засудженого, виправданого) (ст. ст. 421, 437 КПК України). Та в процесі свого дослідження доходять висновків, які ми повністю розділяємо та вважаємо за потрібне додатково відзначити. Так, оскаржуючи як остаточне рішення в кримінальному провадженні, так і проміжні рішення, особа має бути впевнена, що подання скарги не призведе до негативних для неї наслідків, а гарантія недопустимості повороту до гіршого має поширюватися й на випадки оскарження рішень слідчого судді, що приймаються під час досудового розслідування [13, с. 625].

Свого часу, І.Я. Фойницький дуже вдало розтлумачив дві системи *мови судочинства*. Одна з них – система єдиної мови на території всієї держави, а в разі, якщо людина не знає мови судочинства, запрошувався перекладач. Інша – різномовна система судочинства, яка зазнала гострої та аргументованої критики, оскільки зумовлює штучне накопичення паперової роботи, збільшені ви-

трати на юстицію, підрив усного розгляду справи, затягування часу розгляду справи та інші негативні моменти [14, с. 259]. Проте П.І. Репешко справедливо зауважив, що мовна проблема в Україні мала дуже специфічний характер: російська мова протягом кількох століть на території України була державною та ще й міжнаціональною мовою для спілкування між представниками різних національностей. Законом України «Про засади державної мовної політики» було сформовано власний, унікальний порядок застосування мови судочинства [11, с. 250].

Відповідно до зазначеного закону державна мова – це закріплена законодавством мова, вживання якої обов'язкове в органах державного управління та діловодства, установах й організаціях, на підприємствах, у державних закладах освіти, науки, культури, у сферах зв'язку, інформації тощо.

Інакше кажучи, державна (офіційна) мова – мова, якій державою встановлений та гарантований обов'язковий правовий статус щодо застосування в публічних сферах суспільного життя. Такою сферою і є кримінальне провадження [15, с. 104].

На суд апеляційної інстанції покладається обов'язок складання процесуальних документів та ведення кримінального провадження державною мовою. Проте згідно із ч. 3 ст. 8 Закону України «Про засади державної мовної політики» в межах території, на якій поширюється регіональна мова (мови), судочинство в цивільних, господарських, адміністративних і кримінальних справах за згодою сторін може здійснюватися цією регіональною мовою. Здійснення судочинства регіональною мовою – не обов'язок, а право, яке має реалізуватися внаслідок волевиявлення сторін.

Здійснення кримінального провадження державною мовою жодним чином не обмежує право особи, яка не володіє нею, користуватися рідною чи такою, якою вона володіє мовою. Справедливо із цього приводу зазначає О.Ю. Кузнецов, який підкреслює, що в кримінальному судочинстві забезпечується не саме право, яке гарантується та охороняється нормами конституційного закону, а суб'єктивне бажання реалізувати таке право. При цьому неправомірне розширення чи обмеження сфери застосування норми про засади мови судочинства варто розглядати як порушення кримінально-процесуального закону, що тягне за собою дискримінацію [16, с. 61]. Апеляційний суд має забезпечити таких учасників кримінального провадження правом та сприяти реалізації права таких осіб давати показання, заявляти клопотання, подавати скарги, виступати в суді рідною мовою або іншою, якою вони володіють. Найпоширенішим способом виконання цього завдання є залучення перекладача, на якого покладається обов'язок забезпечення розуміння процесуального статусу особи (її прав, обов'язків), координація та повне сповіщення про хід процесуальних дій тощо. Стаття 68 КПК України визначає коло прав та обов'язків перекладача та передбачає відповідальність, встановлену законом за порушення таких прав або невиконання покладених обов'язків. Відповідно до п. 3 ст. 6 Європейської конвенції з прав людини право на безкоштовну допомогу перекладача має бути забезпечено кожній особі, яка не розуміє або не володіє мовою судочинства.

Висновки. Принцип верховенства права можна вважати флагманом усього судочинства України, який одночасно містить у собі як загальний характер, так і спеціальний щодо конкретних питань. Суд апеляційної інстанції, здійснюючи інтерпретаційну діяльність під час виконання своїх професійних обов'язків, зобов'язаний керуватися принципом верховенства права, тим самим розставляючи всі крапки над «і» в спірних питаннях (колізії та прогалини), що виникають у процесі правозастосування.

Під час здійснення апеляційного провадження суд має залишатися безпристрасним та неупередженим щодо учас-

ників процесу за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних чи інших переконань, статі, етнічного чи соціального походження, майнового стану, місця проживання, громадянства, освіти, роду занять, а також за мовними або іншими ознаками. Суд апеляційної інстанції має самостійно додержуватися виконання винятків зі засади рівності перед законом і судом (обов'язкове залучення представника, перекладача тощо) та так само попереджувати та не допускати таких порушень судами нижчої інстанції.

Доступ до правосуддя та обов'язковість судових рішень проявляється в тих положеннях КПК України, що регламентують порядок та строки реалізації права на апеляційне оскарження, порядок апеляційного розгляду, межі, винятки, а також, рішення, які може винести суд

апеляційної інстанції. Отже, процесуальний порядок провадження в суді апеляційної інстанції – реалізація цієї засади на цій стадії.

Практична реалізація принципу забезпечення права на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності досягається завдяки стадійному кримінальному провадженню та інстанційній побудові судової системи.

Суд апеляційної інстанції здійснює провадження державною мовою – українською. У межах території, на якій поширюється регіональна мова (мови), судочинство в кримінальних справах за згодою сторін може здійснюватися цією регіональною мовою. Здійснення судочинства регіональною мовою – не обов'язок, а право, яке має реалізуватися внаслідок волевиявлення сторін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДжЕРЕЛ:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: чинне законодавство станом на 20 листопада 2012 року. – К. : Паливода А.В., 2012. – 382 с.
2. Кучинська О.П. Принципи кримінального провадження в механізмі забезпечення прав його учасників : [монографія] / О.П. Кучинська. – К. : Юрінком Інтер, 2013. – 288 с.
3. Грошевий Ю.М. Система загальних засад кримінального провадження за новим Кримінальним процесуальним кодексом України / Ю.М. Грошевий // Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конфер., присвяченої 95-річчю з дня народження професора М.В. Салтєвського (м. Одеса, 2 листопада 2012 р.). – О. : Фенікс, 2012. – С. 315–317.
4. Футей Б.П. Верховенство права і незалежність судочинства / Б.П. Футей // Українське право. – 2006. – № 1. – С. 147–153.
5. Губарев К.С. Деякі історичні передумови виникнення принципу «верховенства права» / К.С. Губарев // Юридичний журнал. – 2006. – № 9. – С. 31–39.
6. Вовк Д.В. Проблеми визначення та дії принципу верховенства права в Україні / Д.В. Вовк // Право України. – 2003. – № 11. – С. 127–129.
7. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. / [О.М. Бандурка, Є.М. Блажівський, Є.П. Бурдоль та ін.] ; за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, А.В. Портнова. – Х. : Право, 2012. – Т. 1. – 2012. – 768 с.
8. Рішення Конституційного Суду України щодо офіційного тлумачення положення частини другої статті 124 Конституції України (справа про досудове врегулювання спорів) від 9 липня 2002 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-02>.
9. Тертишник В.М. Верховенство права та забезпечення встановлення істини в кримінальному процесі України : [монографія] / В.М. Тертишник. – Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внут. Справ ; Ліра ЛТД, 2009. – 404 с.
10. Маляренко В.Т. Обов'язковість рішень суду як одна з основних конституційних засад судочинства / В.Т. Маляренко // Вісник Верховного Суду України. – 1999. – № 3. – С. 39–44.
11. Репешко П.И. Принципы уголовного процесса в стадии судебного разбирательства уголовного дела в суде первой инстанции Украины / П.И. Репешко. – Николаев : Атолл, 2001. – 258 с.
12. Курбатов А.М. Недопустимость злоупотребления правом как общеправовой принцип реализации прав / А.М. Курбатов // Хозяйство и право. – 2009. – № 2. – С. 106–117.
13. Правова доктрина України : у 5 т. / В.Я. Тацій, В.І. Борисов, В.С. Батиргараєва та ін. ; за заг. ред. В.Я. Тація, В.І. Борисова – Х. : Право, 2013. – Т. 5 : Кримінально-правові науки в Україні: стан, проблеми та шляхи розвитку. – 2013. – 1240 с.
14. Фойницький И.Я. Курс уголовного судопроизводства : в 2 т. / И.Я. Фойницький. – СПб. : Альфа, 1996. – Т. 2. – 1996. – 606 с.
15. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / за заг. Ред. професорів В.Г. Гончаренка, В.Т. Нора, М.Є. Шумила. – К. : Юстиніан, 2012. – 1224 с.
16. Кузнецов О.Ю. Источники и содержание принципа языка уголовного судопроизводства / О.Ю. Кузнецов // Современное право. – 2006. – № 8. – С. 56–61.